

B. STUNDŽIA

DĖL CIRKUMFLEKŠINĖS METATONIJOS IŠVESTINIUOSE
LIETUVIŲ KALBOS DAIKTAVARDŽIUOSE*

0.1. F. de Saussure'as¹, pirmasis pasiūles metatonijos terminą, manė, kad priegaidžių kaitos priežastys gali būti įvairios. Jis jų nenagrinėjo, o tik prabėgomis palietė vieną kitą fonetinio pobūdžio metatonijos atvejį. 1923 m. žurnale „Zeitschrift für vergleichende Sprachforschung“ (Nr. 51–52) K. Būga² paskelbė didelį darbą apie metatoniją lietuvių ir latvių kalbose. Čia pateikta gausybė patikimų faktų, kuriais pasinaudojo ne vienas kalbininkas. Iš jų pirmiausiai minėtinas L. Hjelmslevas³, bandęs išsamiai paaiškinti baltų metatoniją, remdamasis paties sukurta, iš esmės apriorine priegaidžių asimiliacijos teorija („en baltique commune, toute syllabe accentuée a revêtu l'intonation de la syllabe suivante“)⁴. Gerokai vėliau metatoniją tyrė Chr. S. Stangas⁵. Jis išskėlė gana argumentuotą cirkumfleksinės metatonijos kilmės baltų kalbose koncepciją⁶. Be šių, būta ir daugiau hipotezių apie metatonijos genezę, — deja, labai menkai tepagrįstų⁷.

0.2. Nesileidžiant plačiau į klausimo istoriją, konstatuotina, kad niekas nėra detaliau tyręs, kaip metatonija funkcionuoja kokioje nors šnektoje ar tarmėje, atskiroje derivatų klasėje ir pan. Tokio tyrimo ypač laukia rytų aukštaičių tarmės: kol kas nepavyko nors apytikriai užčiuopti kokių nors metatonijos dėsningumų. Kalbininkai, tyrę ar bent lietę šią akcentologijos problemą, paprastai tenkindavosi tvirtinimu, kad daugeliu atvejų rytų aukštaičiai neturi priegaidžių kaitos ten, kur ji būdinga vakarų aukštaičiams ir žemaičiams⁸.

*Išvestinio daiktavardžio terminas čia vartojamas platesne prasme. Jis apima ir sudurtinius daiktavardžius, turinčius kirtį anrajame sande. Pastarieji metatonijos aspektu nesiskiria nuo išvestinių, plg. *plikagalvis* ir *begalvis*. Straipsnyje apsiribojama tik tais išvestiniais daiktavardžiais, kurių pamatinis žodis (sudurtinių — antrasis sandas) yra daiktavardis.

¹ de Saussure F. Recueil des publications scientifiques. — Heidelberg, 1922, p. 494 t. [= де Соссюр Ф. Труды по языкознанию. — М., 1977, с. 602 и сл.].

² Žr. Būga K. RR II 386–483.

³ Hjelmslev L. Études baltiques. — Copenhagen, 1932, p. 1–100.

⁴ Šios teorijos kritiką žr. Stang Chr. S. Vergleichende Grammatik der Baltischen Sprachen. — Oslo, 1966, p. 163.

⁵ Stang Chr. S. Op. cit., p. 144–169; Stang Chr. S. Opuscula linguistica. — Oslo, 1970 p. 216–224.

⁶ Žr. Stang Chr. S. Vergleichende Grammatik..., p. 154; Opuscula..., p. 222, 224.

⁷ Žr., pavyzdžiui, Pedersen H. Études lituaniennes. — Copenhagen, 1933, p. 44 t.

⁸ Plg. Laigonaitė A. Lietuvių kalbos akcentologija. — V., 1978, p. 22 tt.; Valeckienė A. Tarmė ir literatūrinės kalbos tartis. — Kalbos kultūra, 1977, t. 32, p. 63 t.; Stundžia B. Keletas Tauragnų šnekotos mažmožių. — Kalbotyra, 1979, t. 30(1), p. 89 t.

0.3. Faktų šiam straipsniui sėmiausi daugiausia iš savo gimtosios Tauragnų šnektos (rytų aukštaičių uteniškių pakraštys)⁹. Be to, nemaža jų esu surinkęs 1979 m. vasarą Panemunėlio apylinkėje (Rokiškio raj.) per Vilniaus universiteto kraštotyrininkų klubo kompleksinę ekspediciją (vadovas vyr. dėst. V. Mačiekus). Šioje ekspedicijoje metatoniją kai kuriuose išvestiniuose daiktavardžiuose bandžiau tirti ir tam tikrais testais. Tyrimo metodika labai nesudėtinga. Į atskirus lapus ar sąsiuvinį surašomi žodžiai, galintys turėti priegaidžių kaitą. Tų žodžių (jie gali būti ir su trumpais sakiniukais) sąrašas duodamas perskaityti šiek tiek raštingam kaimo žmogui. Jam skaitant kitame lape ar sąsiuvinyje pažymimos rūpimų žodžių priegaidės. Skaitomą tekstą galima įrašyti ir į magnetofono juostelę. Toks įrašas ypač padėtų monoftongų (ir *ie*, *uo*) priegaides nustatyti¹⁰.

1.0. Uteniškių tarmėje (tiksliau – Tauragnų bei Panemunėlio šnektose) vieni išvestiniai (arba sudurtiniai) daiktavardžiai turi priegaidžių kaitą, kiti – neturi. Pradėkime nuo faktų su metatonija: *kūjagaľvis* ‘buožgalvis, varložis’, *begaľvis*, -ė: *gálvą* 3; *kietasiřdis*, -ė, *bešiřdis*, -ė¹¹: *šiřdį* 3; *šimtadařbis*, -ė, *devyndařbis*, -ė : *dárbas* 3; *juodaplaũkis*, -ė: *pláukas* 3 (bet *vilkapláukė* ‘tokia sausa papievių žolė’); *didžiaguřk-lis*, -ė: *gũrklį* 3; *plačiažiaũnis*, -ė : *židuną* 3; *plačiabuřnis*, -ė: *bũrną* 3 etc. Iš pateiktų pavyzdžių galima spėti, kad metatonija būdinga tiems išvestiniams daiktavardžiams, kurių pamatinis žodis (arba antrasis sandas) yra vadinamojo kilnojamo kirčio, t. y. trečiosios kirčiuotės (3 a. p.¹²). Analogiškai daiktavardžiai su pirmosios kirčiuotės pamatiniu žodžiu (arba antruoju sandu) priegaidžių kaitos neturi, pvz.: *ořkavĩlnis*, -ė : *vĩlna*; *ilgavárpis*, -ė : *várpa*; *skystasėilis*, -ė: *sėilės*; *bekáulis*, -ė: *káulas*; *patĩltė* : *tĩltas*; *patvártė* : *tvártas*; *ilgakójis*, -ė: *kója*; *riestanósis*, -ė : *nósis*; *ařsuonianýtis*, -ė: *nýtytis*; *beplũksnis*, -ė: *plũksna*; *žaliavárnė* : *várna*¹³.

1.0.1. Tokios išimtis be metatonijos, kaip *pabũrnis* ‘priešakinė bato (vyžos) dalis’ Ds (K. Būga) : *bũrną* 3; *pailgavėidis* Glv (LKK XI 115) : *vėidas* 3 etc., iš dalies aiškintinos kirčiavimo paradigmu pakeitimais¹⁴. Kad *burnà* yra buvęs ir baritonas, patvirtina kai kurie senieji raštai bei tarmės, plg. ŽCh (1759)¹⁵ g. sg. *burnas* (6x) 56₂–218₂₆ ir *galwos* (14x) 26₁₁–327₅, *Galwos* (24x) VIII₂₉–332₂₅; sutrumpėjusi pirmojo žodžio galūnė aiškiai rodo šakninį kirtį, t. y. *bũrnos*. Be to, kai kur žemaičiuose skiriama nom. sg. *burnà* 3 ‘pot’ ir *bũrna* 1 ‘maũkas’, plg. *Ano plati burnà* ir *Nuo vienos bũrnos galva pradėjo suktis* [išretinta ma-

⁹ Čia laikomasi lietuvių kalbos tarmių klasifikacijos, pasiūlytos A. Girdenio ir Z. Zinkevičiaus (žr. Kalbotyra, 1966, t. 14, p. 139 tt.).

¹⁰ Bent mano tiriamose Tauragnų ir Panemunėlio šnektose monoftongų (ir *ie*, *uo*) priegaidės iš tikrųjų skiriamos, žr. Kalbotyra, 1979, t. 30(1), p. 89 t.

¹¹ Šitie du žodžiai keletą kartų užfiksuoti ir be metatonijos.

¹² Čia ir toliau *a. p.* = akcentuacinė paradigma.

¹³ Sprendžiant iš vertingo ir informatyvaus E. Mikalauskaitės straipsnio, labai panaši čia nagrinėjamų daiktavardžių metatonijos padėtis yra pietų aukštaičių (dzūkų) pietvakarinėse šnektose, pvz.: *bedarbis*, *begaľvis*, *beplaũkis*; *bekójis*, *beplũksnis* : *plũksna* 1 ‘plunksna’, bet *bekėlnis* : *kėlnės* 1, žr. LKK I 85 tt. Profesorius J. Palionio, kilusio iš Punišos (Alytaus raj.), teigimu (personali informacija) panašiai yra ir jo šnektoje.

¹⁴ Apie kitokį galimą aiškinimą žr. 1.1.2.

¹⁵ Pasinaudota A. Girdenio sudarytu 1759 m. „Žyvato“ indeksu (rankraštis, V., 1975).

no. – B. S.] Vvr (LKŽ I 1194 t.). Daiktavardžio *vėidas* baritoninis kirčiavimas užfiksuotas M. Daukšos „Postilėje“¹⁶.

1.1. Apibendrinant panagrinėtuosius rytų aukštaičių uteniškių metatonijos faktus, atsargiai formuluotinas toks dėsniumas: cirkumfleksinę metatoniją paprastai manifestuoja tik tie išvestiniai daiktavardžiai, kurių pamatinis žodis yra (ar yra buvęs) kilnojamos paradigmos daiktavardis (3 a. p.). Analogiškus daiktavardžius su pirmosios kirčiuotės pamatiniu žodžiu linkstama darytis be metatonijos.

1.1.1. Tokią metatonijos distribuciją galima nesunkiai paaiškinti, priėmus tezę, kad išvestiniai daiktavardžiai buvo kirčiuojami pagal pamatinio žodžio (šiuo atveju – daiktavardžio) paradigmą, pvz.: **begalvīs*, **bekājīs* (**beraņkīs*, **bevaikīs*). Vėliau, matyt, dėl koloninio kirčiavimo ilguose žodžiuose tendencijos kirtis iš galinio skiemens buvo atitrauktas į priešpaskutinį (resp. vidinį) skiemenį¹⁷, kur susiformavo cirkumfleksas (**begalvīs* > **begālvīs*, plg. **beraņkīs*, **bevaikīs* < **bevaikīs*). Baritoninių žodžių akūtas priešpaskutiniame skiemenyje išliko (**bekājīs*). Taigi cirkumfleksinė daiktavardžių metatonija greičiausiai yra susijusi su kirčio atitraukimu ir turėtų būti atsiradusi dėl fonetinių priežasčių¹⁸. Kadangi priegaidžių kaita dažniausiai buvo manifestuojama dariniuose, ji buvo apibendrinta kaip papildoma (atskirų) darinių fonologinė charakteristika¹⁹.

Taigi po „koloninės metatonijos“ mums rūpimi išvestiniai daiktavardžiai buvo kirčiuojami priešpaskutiniame (resp. vidiniame) skiemenyje, bet skyrėsi priegaide, priklausomai nuo pamatinio žodžio kirčiavimo paradigmos: **begālvīs* (**beraņkīs*, **bevaikīs*), **bekājīs*. Šitokią situaciją atspindi minėtieji uteniškių tarmės faktai bei turbūt tokie reliktiniai atvejai, kai priegaidžių kaita susijusi su daiktavardžio semantika, pvz.: *pakālnē* ‘kalno šlaitas, vieta prie pat kalno’²⁰ ir *pakaļnē* ‘toliau nuo kalno

¹⁶ Žr. Skardžius P. Daukšos akcentologija. – K., 1935, p. 40.

¹⁷ Panaši koloninio kirčiavimo tendencija, pažeidžianti darinių akcentuacijos pagal pamatinį žodį principą, žinoma, pavyzdžiui, s. indų kalboje (ypač Rigvede): *puruvīras* : *vīras*; *tuvigrīvas* : *grīvā*; *śakadhūmas* : *dhūmas*; *dvipādā* : *padā* etc.; daugiau pavyzdžių žr. Hirt H. Indogermanische Grammatik. Der Akzent. – Heidelberg, 1929, t. 5, p. 188.

Rytų aukštaičių tarmėse (ir kitur) koloninio kirčiavimo apraiškų pastebima ir dabar, pvz.: *aguōna*, *berniōkus* Trgn; *mušeika*, *burbėklius* Glv (LKK XI 117). Tokius atvejus galima sąlygiškai laikyti tam tikra neometatonija. Neretai šis reiškinys imamas interpretuoti kaip kirčio nebuvimo trumpame žodžio galo skiemenyje signalas, todėl sporadiškai pasakoma ir *šeima*, *pōnus*, *slýva* ‘slyva’ etc.

¹⁸ Plg. Stang Chr. S. Opuscula..., p. 222; Vergl. Grammatik..., p. 154.

¹⁹ Plg. Urbutis V. Žodžių darybos teorija. – V., 1978, p. 233; Stang Chr. S. Vergl. Grammatik..., p. 147.

²⁰ Laikyti variantą be priegaidžių kaitos naujadaru (žr. Skardžius P. Op. cit., p. 110 t.) nėra pagrįsta, jeigu turėsime galvoje minėtą kai kurių išvestinių daiktavardžių distribuciją metatonijos atžvilgiu.

esanti vieta, slėnys', plg. *Ānas mūrētējo pakálnēn* Trgn, *Pakálnē* [išretinta mano. – B. S.] *prieš saulę* [.../ išyla [.../ Kp (LKŽ IX 147) ir *Pririšk karvę pakálnēj* Trgn. Atrodo, kad tokie vediniai yra padaryti iš pamatinių daiktavardžių, kurių daugiskaita bus turėjusi du skirtingus semantinius variantus, kontrastavusius kirčiavimu, plg. *kálnai*²¹ (paprastoji daugiskaita, reiškianti skaičiuojamą daiktų kiekį), sg. *kálnas* 1 ir *kalnai* (kuopinė daugiskaita, reiškianti neskaidomą visumą)²². Buvusią dvejetainį *kálno* paradigmą rodo ir vediniai, plg. *kálninis* 'žmogus gyvenantis ant kalno' Trgn; *Kálninis* (ež.) Lzd, *Kálninis ežerēlis* Ut (UEV) ir avd *Pakálnis* ← *pakálnis* 'žmogus gyvenantis palei kalną (kalnus)'.

Išnykus *pakálnē* : *pakálnē* tipo vedinių semantikos skirtumui, vienos šnektose buvo apibendrintas variantas su metatonija, kitose – be metatonijos.

Pasitaiko, kad toje pačioje šnektoje ir skirtingi dariniai, besiremiantys tuo pačiu pamatiniu žodžiu, skiriasi metatonijos atžvilgiu, plg. *juodaplaūkis*, -ė ir *vilkapláukė* Trgn. Galbūt ir čia slypi skirtingos akcentuacijos pamatiniai daiktavardžiai, plg. DP *pláukáis* (5x) 35₄₉–482₄ ir *pláukais* 479₈.

1.1.2. Yra pagrindo manyti, kad „koloninės metatonijos“ pertvarkytas išvestinių daiktavardžių modelis toliau rutuliojosi dviem kryptimis. Vienose lietuvių kalbos tarmėse (žemaičiai, vakarų aukštaičiai) imtas apibendrinti variantas su cirkumfleksu. Kitaip sakant, čia įvyko antrinė – analoginė – metatonija²³, t. y. **bekājīs* > **bekājīs*. Cirkumflekso kaip tam tikrės papildomos darinių fonologinės charakteristikos įsivedimas yra visiškai natūralus, nes iki „analoginės metatonijos“ šią priegaidę manifestavo visi dariniai, kurių pamatiniai žodžiai (dūrinių – antrieji sandai) buvo 2, 3 ir 4 paradigmų.

Kitose tarmėse dariniuose su 3 a. p. pamatiniu žodžiu (dūriniuose – antruoju sandu) lauktina akūtinė analoginė metatonija (t. y. *begálvis* virtimas į *begálvīs*), pertvarkanti darinių kirčiavimą pagal pamatinio žodžio priegaidę. Kaip rodo preliminariniai stebėjimai ir LKŽ duomenys, kai kurioms rytų (ir pietų) aukštaičių šnektoms iš tikrųjų būdingas polinkis išvestiniuose daiktavardžiuose išlaikyti pamatinio žodžio priegaidę. Šitokią tendenciją esu pastebėjęs Pasvalio šnektoje (šiaurės panevėžiškių tarmė), pvz.: *drūtasprándis* : *sprándas* 3; *devyndárbis*, *didžiagérklis* : *gérklę* 3; *plikagálvīs*, *plačiažándis* : *žándas* 3; *juodpláukis*, *beširdis*, *plačiabùrnis* : *bùrną* 3; *storalúpis* : *lúpa* 1; *laibakìnkis* : *kìnka* 1. Kitose rytų aukštaičių tarmėse (bent uteniškių)

²¹ Šią formą dar vartoja senieji Tauragnų apylinkės gyventojai; ji užfiksuota ir iš kitų tarmių, žr. LKŽ V 146.

²² Plačiau dėl šių dalykų žr. Stundžia B. Daugiskaitiniai asmenvardinės kilmės oikonimai ir jų reikšmė linksniavimo bei kirčiavimo sistemų rekonstrukcijai. – Kn.: Lietuvių onomastikos tyrinėjimai (= LKK, t. 21). – V., 1982.

²³ Analoginės metatonijos terminą tik kiek kitokia prasme vartoja ir Chr. S. Stangas, žr. jo *Vergleichende Grammatik...*, p. 154 *et passim*; *Opuscula linguistica*, p. 224.

ši tendencija, atrodo, nėra nors kiek nuosekliau realizuota²⁴; ji labiau pasireiškia jaunesnės kartos kalboje.

1.2. Pateiktoji cirkumfleksinės priegaidžių kaitos kilmės, raidos ir dabartinės padėties analizė suponuoja, kad rytų aukštaičių uteniškių šnektose išvestinių daiktavardžių cirkumfleksinė metatonija atspindi senesnę padėtį, negu analogiškas vakarų aukštaičių ar žemaičių²⁵ reiškinys. Šitokią prielaidą paremtų ne tokie reti išimtiniai pastarųjų tarmių faktai be „analoginės metatonijos“, pvz.: *pamiltės* ‘miltų nuobiros...’ Užv, Vvr, Up, Krš, Šv : *miltai* 1; *pasienis* Nv, Plt : *siena* 1; *pažiáunis* ‘duonos kepalas kriaušlys, žiauberė’ Skdv, Ll : *žiáuna* 1; *kiaurabámbis* Skr, Grl : *bámba* 1²⁶; *begėdis*, *bekáulis*, *betėvis* etc. LKK III 146 (Kps, KzR, Vlkv, Šk); F. Kuršaičio²⁷ *pakója*, *patiltis* etc.; be to, plg. bendrinės lietuvių kalbos *pasúolė*, *palóvis*, *palūpis* etc.²⁸

2. Cirkumfleksinės metatonijos genezė lietuvių kalbos išvestiniuose daiktavardžiuose (kaip ji čia suprantama) labai primena latvių kalbos laužtinės priegaidės (la. *lauztā* intonācija, v. Stosston) atsiradimą. Šią priegaidę įprasta sieti su kirčio atitraukimu iš galinio skiemens į akūtinės prigimties skiemenį kilnojamos paradigmos žodžiuose²⁹. Tų dviejų reiškinų tipologinis ryšys būtų dar artimesnis, turint galvoje tai, kad kilnojamos paradigmos žodžių skiemenys su atitrauktiniu kirčiu turėjo pirmąją kylančią (r. *восходящая*, v. *steigend*) priegaidę³⁰, kuri vėliau pavirto laužtine. Taigi laužtinė latvių kalbos priegaidė diachroniškai laikytina tam tikra laužtine metatonija³¹.

Pateiktųjų išvestinių daiktavardžių su metatonija pamatiniams žodžiams (3 a. p.) latvių kalboje atliepia giminiški daiktavardžiai su laužtine priegaide: *burnā* : la.

²⁴ Kai kuriuos darinius su akūtu vietoj laukiamo cirkumflekso galima aiškinti ir pamatinių žodžių kirčiavimo paradigmų pakitimais (žr. 1.0.1).

²⁵ Ir pokirtinis žemaičių tarmių cirkumfleksas (*pātīvis*, *pātīltis*, *pākūotē* : *kótas* 3) daugeliu atveju laikytinas metatoninės prigimties reiškiniumi, plg. Girdeņis A. Mažeikių /.../ tarmės pokirtinių skiemenų priegaidės. — *Kalbotyra*, 1966, t. 14, p. 61 t., 67, 70. Vieni tokios pokirtinės metatonijos atvejai sietini su kirčio atitraukimu iš galinio skiemens ir, matyt, laikytini senais (*pākūotē*), kiti — aiškintini analoginiais išlyginimais (kaip ir kirčiuotoje pozicijoje).

²⁶ Šie pavyzdžiai ir visos vietovių santrumpos paimta iš LKŽ.

²⁷ Kurschat F. *Litauisch-deutsches Wörterbuch*. — Halle, 1883.

²⁸ Daugiau pavyzdžių žr. Laigonaitė A. *Op. cit.*, p. 20 tt., 23.

²⁹ Žr. Endzelīns J. *Darbu izlase*. — Rīgā, 1971, t. 1, p. 126 tt., 200 tt.

³⁰ Žr. ten pat. Šią J. Endzelyno mintį paremia ne tik latvių kalbos tarmių faktai, bet ir tipologiniai duomenys, žr. Иванов В. В. К синхронной и диахронической типологии просодических систем с ларингализованными и фарингализованными тонами. — В кн.: *Очерки по фонологии восточных языков*/ ред. Т. Я. Елизаренкова. — М., 1975, с. 42—44.

³¹ Šios metatonijos priežastys nėra visai aiškios. Jos, matyt, sietinos su skiemenų redukcijos dėl trumpųjų žodžio galo balsių iškritimo kompensacija: lūžis tarsi suponuoja skiemens ribą, plg. Иванов В. В. *Указ. соч.*, с. 39 и сл.; be to, žr. kitą šio autoriaus straipsnį rinkinyje *Rakstu krājums veltījums akadēmīķim profesoram dr. Jānim Endzelīnam...* — Rīgā, 1959, p. 147.

pušns, pušna; galvā : la. galva, dārbas : la. darbs, plāukas : la. plaūks, širdis : la. sirds. Analogiškų daiktavardžių be metatonijos pamatiniai žodžiai (1 a. p.) latvių kalboje paprastai turi atitikmenis su tęstine (la. stieptā, r. длительная, v. gedehnt) priegaide, pvz.: *vilna : la. vilna, vārpa : la. vaŗpa, kāulas : la. kaūls, tiltas : la. tilts, kója : la. kāja*³².

3. Čia plėtojamas cirkumfleksinės metatonijos kilmės išvestiniuose daiktavardžiuose aiškinimas nėra visiškai naujas. Gana panašią (nors tuo pačiu ir skirtingą) šio reiškinių genezės teoriją yra sukūręs ir bandęs pagrįsti Chr. S. Stangas. Jo teiginius reiktų nuodugniau paanalizuoti.

3.1. Chr. Stangas iškėlė mintį, kad cirkumfleksinė vardažodžių metatonija nėra izoliuotas reiškinys. Ji daugeliu atvejų sietina su neįprastu baltų kalbose kirčio šokinėjimu daugiaskiemeniuose vediniuose iš pradinio skiemens į vidinį (presufiksini) skiemeni, pvz.: *kubilius (: kùbilas), vakāris (: vākaras)*. Šitoks kirčio šokinėjimas atsiradęs, jo nuomone, dėl to, kad šiuose vediniuose kirtis esąs atitrauktas iš priešpaskutinio (sufiksini) skiemens į vidinį, t. y. *kubilius < *kubiliūs, vakāris < *vakariūs* etc. Tie dviskiemeniai vediniai, kurių presufiksini (t. y. pradinis) skiemuo turėjo iš prigimties akūtą, atitraukiant kirtį, patyrė metatoniją: **kāuliūs > kaūlius (: kāulas)*³³.

3.2. Pats Chr. Stangas, atrodo, suprato, kad silpniausia jo hipotezės vieta yra minėtas kirčio atitraukimas, nes: 1) neįmanoma bent jau fonetiškai paaiškinti, kodėl išnyko sufikso *-iūs* resp. *-iās* formantas *-i-* (plg. *šalavijas, kalavijas* etc., kur tas *-i-* išliko), kuris „before disappearing, or in disappearing transferred the ictus back onto the preceding syllable“³⁴; 2) sufiksas *-iūs* resp. *-iās* galėjo būti ir nekirčiuotas (tai turi omenyje ir Chr. Stangas); 3) atrodo, patikimiau minėtiems vediniams suponuoti sufiksą **-iūs* resp. **-iās* (**kubiliūs, *vandeniās, *taukiūs* etc.)³⁵, plg. *mazgiūs, spiečiūs, sodžiūs, barnis, -iēs*³⁶. Remiantis šiame straipsnyje plėtojama mintimi, tokie vediniai turėjo manifestuoti galinio skiemens kirtį, jei jų pamatiniai žodžiai buvo galūninio kirčiavimo (3 ir 4 a. p.), pvz.: **kubiliūs (: kùbilas 3), *vandeniās (: vanduō 3), *barniūs* ‘linkęs bartis’ (: *barnis 4*). Vėliau, matyt, dėl koloninio kirčiavimo daugiaskiemeniuose žodžiuose kirtis buvo atitrauktas į priešpaskutinį skiemeni. Taip atsirado dabartinės formos *kubilius, vandēnis* etc. Dviskiemeniuose žodžiuose toks kirčio atitraukimas, sukėlęs cirkumfleksinę metatoniją, vyko greičiausiai pagal analogiją

³² Visiško atitikimo čia, žinoma, nėra, plg. *žiaunā 3 Trgn : plačiaziaūnis* ir la. *žaūnas* ‘žiaunos’ etc. (daugiau pavyzdžių žr. Kazlauskas J. Lietuvių kalbos istorinė gramatika. — V., 1968, p. 48). Panašaus pobūdžio neatitikimai turbūt aiškintini kirčiavimo paradigų pakitimais bei egzistavimu paralelių tokių paradigų su skirtinga semantika.

³³ Žr. Stang Chr. S. Vergleichende Grammatik..., p. 145 tt.; Opuscula..., p. 218 tt.

³⁴ Stang Chr. S. Opuscula linguistica, p. 218.

³⁵ Šitokią nuomonę straipsnio autoriui personaliai yra išdėstęs profesorius V. Mažiulis.

³⁶ Daugiau pavyzdžių žr. Skardžius P. Lietuvių kalbos žodžių daryba. — V., 1943, p. 76 - 80.

su daugiaskiemeniais, pavyzdžiui, **tauk̃iùs* virto į *taũkius* pagal *betaũkis*, vestino iš **betauk̃s*. Taigi tokie galūninio kirčio žodžiai kaip *sodžiùs* 4 etc. laikytini reliktais³⁷

Vediniams, kurių pamatiniai žodžiai buvo baritonaĩ, suponuotinas pirmykštis šakninis kirtis: *kũrpius 'kuřpius' (: *kũrpẽ*), *blũsius (: *blusà* 2) etc. Vėliau *kũrpius kai kuriose tarmėse virto į *kuřpius* pagal analogiją su *taũkius* etc.

3.3. Kaip matome, Chr. Stangas labai vykusiai sugretino cirkumfleksinę metatoniją su neįprastu baltų kalboms kirčio perkėlimu daugiaskiemeniuose žodžiuose. Tik dėl konkrečių ir sistemingų faktų stokos jis negalėjo visai tiksliai paaiškinti tų reiškinių kilmės ir santykinės chronologijos. Todėl nepaisant išties įžvalgių Chr. Stango pastebėjimų ir išvadų, metatonija – vienas iš esminių baltų kalbų akcentuacijos fenomenų – kol kas praktiškai nerado vietos kirčiavimo rekonstrukcijose. Šiame straipsnyje ir bandoma tos vietos ieškoti. Žinoma, čia keliamos mintys nėra galutinės. Jas būtina tikrinti, detalizuoti kruopštesniais ir sistemingesniais įvairių tarmių bei šnektų metatonijos tyrimais.

Išvados.

Cirkumfleksinės metatonijos distribucija kai kuriose rytų aukštaičių šnektose įgalina spėti, kad 1) išvestiniai daiktavardžiai buvo kirčiuojami pagal pamatinius daiktavardžius³⁸; 2) fonetinės cirkumfleksinės metatonijos kilmė sietina su kirčio atitraukimu iš galinio skiemens; 3) reguliarišs fonetinės metatonijos pagrindu yra atsiradę nemaža įvairių analoginės metatonijos reiškinių*.

О ЦИРКУМФЛЕКСНОЙ МЕТАТОНИИ В ЛИТОВСКИХ ПРОИЗВОДНЫХ СУЩЕСТВИТЕЛЬНЫХ

Резюме

В некоторых восточноаукштайтских говорах литовского языка циркумфлексная метатония свойственна тем производным (или сложным) существительным, производящее существительное (или второй компонент композитов) которых относится к подвижной акцентуационной парадигме (3 а. п.), напр.: *beġalvis* 'безголовый', *bukagalvis* 'тупоголовый': *ġalva* 3. Производные (или сложные) существительные с производящим существительным (или вторым компонентом композитов) неподвижной парадигмы обычно метатонии не подвергаются: *beġojis* 'безногий', *ilġakojis* 'длинноногий': *kója* 1 и т. д.

³⁷ Plg. analogiško kirčiavimo (*ĩ*)-kamienius hidronimus (išrinkta iš UEV): *Spindžiùs* Onš, *Svetùs* Dg, *Švenčiùs* Auk, Onš, Vvs; *Teirùs* Vs, *Vyčiùs* Grl, *Vykšiùs*, *Vykšiaùs upėlis* Vrn; *Vikšrùs* Srj, *Vyriùs* Brš etc.

³⁸ Galima atsargiai spėti, kad ši tezė tinka ir tiems išvestiniams daiktavardžiams, kurių pamatiniai žodžiai yra būdvardžiai ir veiksmažodžiai. Tai rodytų tokie faktai iš tauragniškių šnektos: *kařtis* (: *kårřtas*, la. *kařsts*), *řalřtis* (: *řalřtas*, la. *sařts*), *aũkřtis* (: *aukřtas*, la. *aũġsts*); *gr(i)aũzmas* || *gr(i)aũsmas* (: *ġriauřti*, la. *ġraũřt*), *keĩksmas* (: *kėĩkti*), *bet kũltuvė* (: *kũltĩ*, la. *kũlt*), *traukinĩ* (: *traukti*, la. *traũkt* || *traukt*), *řokis* (: *řokti*, bet la. *sakt*), *paiřtalas* (: *paiřstyti*) etc.

* Ačiũ profesoriui V. Mažiuliui ir docentui A. Girdeniui, savo pastabomis padėjusiems tobulinti šį straipsnį.

Такая дистрибуция циркумфлексной метатонии проще всего объясняется следующей диахронической моделью:

1. Акцентуация производных (или сложных) существительных сначала опиралась на акцентуационную парадигму производящих слов, напр.: **begalv̆s* : *galvā* 3, **bevaik̆s* : *vaikas* 4; **bekāj̆is* : *kója* 1; **beraņk̆is* : *rankā* 2.

2. Появление циркумфлексной метатонии, по-видимому, связано с ретракцией ударения с конечного слога, которую можно объяснять тенденцией к колонной акцентуации многосложных слов, напр., **begalv̆s* > **begal̆vis* : *gálvā* 3; ср. *bevaik̆is* < **bevaik̆s*.

3. Регулярная фонетическая циркумфлексная метатония послужила моделью разных видов аналогической метатонии.

SMULKMENA

XLV

Skaitant K. Sirvydo trikalbį žodyną, stebina priešdėlis *į-*. Nors žodyne pateikiami rytų aukštaičių tarmės duomenys, tačiau šio priešdėlio vyrauja ne senesnis variantas *in-* (jis rytų aukštaičių tarmėje išliko sveikas iki šių dienų), bet jau naujesnis *į-* (Sirvydas rašo *i-*). K. Pakalkos sudarytos žodyno I ir III leidimų rodyklės¹ leidžia patogiai suskaičiuoti abiejų variantų pavyzdžius. Pasirodo, prieš nesprogstamuosius priebalsius vartojama bemaž tik *į-*: I leidime tokie pavyzdžiai sudaro net 100%, III leidime – 98%. Prieš sprogstamuosius priebalsius vartojami abu variantai: pirmajame leidime dažnesnis *in-* (74%), trečiajame – *į-* (55%). Panaši padėtis ir „Punktuose sakymų“: prieš nesprogstamuosius priebalsius ir čia vyrauja *į-* (I dalyje 100%, II dalyje 85%), o prieš sprogstamuosius vartojami abu variantai: pirmojoje dalyje dažnesnis *in-* (54%), antrojoje – *į-* (68%). Kadangi III žodyno leidimas ir II „Punktų sakymų“ dalis pasirodė jau po K. Sirvydo mirties ir yra kitų taisyti, tai paties K. Sirvydo kalbai geriau reprezentuoja I žodyno leidimas ir I „Punktų sakymų“ dalis, o šiuose veikaluose prieš nesprogstamuosius priebalsius tėra tik *į-*, o prieš sprogstamuosius aiškiai vyrauja *in-*. Tokia sistema laikytina senesne, nes ji geriau atitinka *in||i* distribuciją žodžio viduryje. Ilgainiui rytų Lietuvoje išgalėjo pirmykštis priešdėlio variantas *in-*, o vakarų Lietuvoje – naujasis *į-* (prieš visus priebalsius). Pažymėtina, kad XVI–XVII a. abu priešdėlio variantai buvo dar tebevartojami ne tik rytų, bet ir vakarų Lietuvoje. Antai Mažvydo raštuose ir Slavočinskio giesmyne prieš nesprogstamuosius priebalsius variantas *į-* sudaro atitinkamai 79% ir 100% esamų pavyzdžių, o pozicijoje prieš sprogstamuosius – 36% ir 56%.

Z. Zinkevičius

¹ Pirmasis Lietuvių kalbos žodynas. – V., 1979, p. 659–895.